

ROMÂNII ȘI NAȚIUNILE (*NATIONES*) TRANSILVĂNENE ÎN SECOLELE XVI ȘI XVII: ÎNȚRE EXCLUDERE ȘI ACCEPTARE

Ioan-Aurel Pop
(Cluj-Napoca)

Transilvania¹ – voievodat în cadrul Regatului Ungariei până în 1541, devenită în epoca modernă principat autonom sub suzeranitate otomană – s-a situat în secolele XVI și XVII între medievalism și modernitate sau între tradiție și înnoire, în multe privințe, inclusiv în chestiunea structurilor sale etno-politice și confesionale. Varietatea etnică și confesională a fost o caracteristică perenă a acestei regiuni istorice încă din momentul formării sale ca și entitate geografico-politică, lucru valabil, de altfel, și pentru întreaga Ungarie. De exemplu, umanistul Nicolaus Olahus (1493-1568) vorbește despre multele națiuni (în total 13!) care alcătuiau Ungaria, între ele numindu-i și pe români. Despre țara sa de naștere, Transilvania, același Olahus scrie: „În ea trăiesc patru națiuni de origine diferită: ungurii, secuii, sașii, românii [...]. Ungurii și secuii folosesc aceeași limbă, numai că secuii au anumite cuvinte specifice lor [...]. Sașii sunt, se zice, coloniști saxoni din Germani [...]; ceea ce poate susține adevărul [acestei păreri] este asemănarea dintre limba acestor popoare. Se zice prin tradiție că românii sunt coloniști ai romanilor. Dovada acestui lucru este faptul că ei au multe lucruri în comun cu limba romanilor, popor ale cărui monede se găsesc din belșug în aceste părți; fără îndoială, acestea sunt mărturii importante ale vechii stăpâniri romane aici”². Olahus, umanist de origine română (cum se vede și după numele său), vorbește despre națiuni în sens etno-lingvistic renașcentist, modern și nu în sens politic, cum era cazul încă în Transilvania contemporană lui. Pentru el, nu mai contează doar națiunile politice – deținătoare ale puterii în principat – ci sunt relevante națiunile etnice, cele reale, care dau conținut țării sale.

¹ Transilvania are, de la jumătatea secolului XVI, o accepțiune politică, dar și geografico-teritorială și demografică nouă, deoarece ea își dublează practic teritoriul (având circa 100.000 km²) și populația, prin adăugarea la fostul voievodat intracarpatic a Banatului și a Părților Vestice (*Partium*). Din 1552, partea de câmpie a Banatului este ocupată de otomani și transformată în pašalâc, cu centrul la Timișoara, situație care va dura peste un secol și jumătate (până la 1718).

² Nicolaus Olahus, *Hungaria et Atila sive de originibus gentis regni Hungariae...*, Viena, ed. F. Kollarus, 1763, p. 61.

Națiunile Transilvaniei au fost la origine, în Evul Mediu, grupuri privilegiate sau stări, cu un pronunțat caracter politic (participau la exercitarea puterii), dar și cu un substrat etnic, care s-a accentuat treptat, pe măsura trecerii spre epoca modernă. Stările tradiționale transilvane au fost nobilimea (*Nobiles*), sașii (*Saxones*), secuii (*Siculi*) și românii (*Valachi*). Aceștia din urmă, cucerțiți și supuși cu armele (între secolele XI-XIII), menționați în chip constant ultimii în enumerări, au fost excluși treptat dintre stări în intervalul 1366-1437, cu precădere din cauza confesiunii lor creștine răsăritene (bizantine). Nu se mai putea accepta oficial, între factorii puterii, un grup etnic „schismatic” într-un regat „cu misiune apostolică”, deci cu menirea de „stârpire a păgânilor, ereticilor și schismaticilor”. Aceasta era misiunea afirmată a Ungariei, cu precădere sub al doilea rege angevin, Ludovic I (1342-1382). Cum să fie nimiciti „răufăcătorii schismatici”, din moment ce participau la conducere, ca grup privilegiat? De aceea, au rămas oficializate sau acceptate doar acele stări care erau catolice, *recte* nobilii, sașii și secuii. Exclusivismul politico-religios – absolut normal și moral în epocă – este treptat dublat de unul etnic, pe măsura formării națiunilor moderne. Procesul se poate urmări cu ușurință și în Transilvania. Încă de la sfârșitul secolului XV, componenta națională a sistemului de stări din Transilvania crește treptat și trece apoi în prim-plan. În timpul domniei lui Matia Corvinul (1458-1490), la 1463, se pasează că s-a folosit pentru prima oară în locul noțiunii de stare (*status*), aceea de națiune (*natio*), sub forma de *universitas trium nationum Transylvanicarum, Nobilium videlicet Siculorum atque Saxonum*³. Faptul devine uzual după 1500. Spre exemplu, la 1506, adunarea generală (*congregatio generalis*) a țării, la Sighișoara, ia decizii importante, în numele celor *tres nationes, Nobiles videlicet Siculi et Saxones*⁴. În 1541, Transilvania și Părțile Vestice (*Partium*) sunt rupte de Ungaria (ocupată de otomani și de Habsburgi) și transformate în principat autonom (semi-independent) sub suzeranitatea sultanului⁵. Acesta este momentul în care se fixează pentru mult timp noua terminologie, de model umanist, a stărilor transilvănene. În hotărârile adunărilor țării, numite și adunări comițiale (ulterior diete), între 1542 și 1548, ținute la Turda și Cluj, nobilii, sașii și secuii sunt numiți „domnii cetățeni” sau locuitori de drept (*domini regnicolae*) ai celor „trei națiuni ale țării Transilvaniei” (*trium nationum Regni Transylvaniae*).

Prin urmare, începând cu secolul XVI, regimul de stări al Transilvaniei este și se numește, de drept și de fapt, regimul celor trei națiuni. Termenul de națiune are și un sens social-politic, și unul etnic-teritorial. Națiunile sunt elita care guverna Transilvania, pentru că dețineau puterea politică în stat: repre-

³ Hurmuzaki-Densușianu, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. II/2, p. 146-148.

⁴ Vezi David Prodan, *Supplex Libellus Valachorum. Din istoria formării națiunii române*, București, 1984, p. 94-101.

⁵ Sub aspect juridic, Principatul Transilvaniei avea acum aproape același statut juridic internațional cu al Țării Românești și Moldovei, și ele state creștine autonome, aflate sub suzeranitatea sultanului.

zențații celor trei națiuni au participat, între 1540 și 1690 (adică cât timp Transilvania a fost stat cvasi-independent), la 430 de adunări ale țării (în medie, aproape trei pe an) și au ocupat întotdeauna, în exclusivitate, funcțiile de bază, centrale și locale, în stat. Caracterul etnic nu era, de la început, foarte pronunțat în cazul nobilimii. Regatul Ungariei avea, teoretic, o singură nobilime (*una eademque nobilitas*), după cum consemna privilegiul său de bază de la 1222 (Bula de Aur a nobilimii), dar particularitățile nobilimii transilvane s-au accentuat și manifestat ferm în secolele XIV și XV. În principiu, erau socotiți nobili toți aceia cu origine ilustră care-l serveau pe rege, care îndeplineau sarcini militare precise (ca și cavaleri sau *militēs*), care aveau proprietăți funciare (pământuri și șerbi) – cu diplome scrise de donație de la suveran – indiferent de etnie și chiar de confesiune. Astfel, *nobilis Hungarus* semnifica în principiu nobil din Regatul Ungariei; totuși, după secolul XV, noțiunea îi denumește tot mai des pe nobilii maghiari, pe etnicii maghiari, pe cei ce încarnau națiunea maghiară. Această evoluție a fost favorizată de faptul că majoritatea nobilimii era sau se manifesta maghiară sub aspect etnic (ca să se bucure de privilegiile rezervate acestui grup). Cu timpul, „adevărații nobili” ai Transilvaniei au ajuns să fie sau au trebuit să devină, în cea mai mare parte, maghiari și catolici. În acest fel, din secolul XVI, *natio Nobilium* ajunge să fie, în cercurile oficiale, dar și în conștiința publică, sinonimă cu *natio Hungarica*. Națiunile sașilor și secuilor au avut încă de la început un caracter etnic, lăsat o vreme în plan secund de conținutul lor politic. Cele trei națiuni, supuse autorității principelui țării, guvernau țara cu puteri – cel puțin la nivel teoretic – egale (votul dietal al nobililor, sașilor și secuilor, ca entități, era echivalent), deși, în practică, puterea și influența nobilimii maghiare era mai mare. O adunare a țării din 1551, cerea împăratului Ferdinand de Habsburg (care prelua atunci temporar Transilvania sub autoritatea sa) ca „voievodul” țării să provină în chip absolut, întotdeauna, *ex natione Hungarica*. La fel, în 1600, adică după ce în fruntea Transilvaniei ajunsese să fie, în chip oficial, în numele împăratului romano-german, un guvernator (principe) român, aceeași instituție (dieta) cere iar suveranului habsburgic să conducă țara numai cu dregători de origine maghiară, să primească în armata provinciei numai persoane de națiune ungară, să dea funcțiile publice locale numai ungarilor și patricienilor (sași) transilvani și să permită adunării (dietei) să-l aleagă pe principe numai din sânul națiunii ungare⁶. De altminteri, toți principii aleși de dietă (fără ingerințe sau influențe externe), în toată perioada principatului (1541-1491), au fost mari nobili de etnie ungară.

Stările, devenite națiuni, ale Transilvaniei aveau, mai ales de la 1541 încoace, și un manifest caracter teritorial, deși aspectul acesta este moștenit încă din Evul Mediu, din secolul XIII: nobilii sau maghiarii locuiau și erau stăpâni în comitate, pe pământul comitatelor sau în *terra comitatense* (chemată de unii, la

⁶ *Monumenta Comititalia Regni Transsylvaniae*, vol. V, Budapest, 1879, p. 77-78, 80-82.

un moment dat, și „țara ungară”), secuii în locurile lor din sud-estul Transilvaniei, numite și „țara secuiască” ori „ținutul secuiesc” (*Terra Siculorum*, *Székelystöld*), iar sașii pe „pământul crăiesc” sau „țara săsească”, cu numele latinești de *Fundus Regius*⁷ și *Terra Saxonum*. Prin aceste determinări, cuprinse în documente scrise oficiale, chiar și pământul dobândise în Transilvania caracter etnic. Numai românii, răspândiți aproape peste tot (mai puțin în mediile citadine dintre ziduri), nu aveau nicio „țară” (sau teritoriu) declarată în chip oficial a lor, din moment ce nu făceau parte dintre stări (națiuni). Aceasta era situația la începutul secolului XVI, când trei națiuni politice, cu un tot mai puternic substrat etnic-lingvistic, își împărțeau Transilvania și toate trei erau încă de credință catolică. Era lăsată în mod intenționat în afara puterii marea masă a românilor, nenumită oficial „națiune” și adeptă a credinței ortodoxe.

Acest cadru, și așa destul de complicat, avea să se complice și mai mult odată cu difuziunea Reformei protestante⁸. Cauzele acestei mari schimbări în credința națiunilor Transilvaniei sunt cele generale europene, cu anumite particularități: conflictul sașilor transilvăneni (organizați într-o veche prepozitură la Sibiu / Hermannstadt / Nagy Szeben și apoi în două decanate la Sibiu și Brașov / Kronstadt / Brassò) cu Episcopia Transilvaniei de la Alba-Iulia / Gyulafehérvár / Weissenburg și cu Arhiepiscopia primațială a Ungariei de la Strigoniu / Esztergom / Gran; numirea adesea, în fruntea episcopatelor catolice de la Alba-Iulia și Oradea / Nagyvárad / Grossvardein, a unor prelați cu vocație puțină, fără calitățile necesare, domicili doar de un venit sigur, unii chiar minori; luptele interne pentru putere în Ungaria și Transilvania, după 1526, anul morții regelui Ludovic al II-lea la Mohács; lipse de încredere într-un cler, preocupat tot mai mult de chestiuni laice și de putere; *scandala în ecclesia Dei*⁹. Stările transilvane voiau să se elibereze nu numai de sub autoritatea regală centralizată, ci și de sub cea a Bisericii, dominate de puternica ierarhie catolică. Răspândirea ideilor Reformei a fost contracarată de puternice măsuri din partea autorităților mirene și a Bisericii catolice (persecuții; arderea pe rug a „eretice” între 1525 și 1545; vânarea și pedepsirea mesagerilor noilor idei; uzul forței militare a Habsburgilor etc.), la care s-a răspuns cu instituirea Principatului Transilvaniei, rupt de Ungaria, paralel cu lupta armată locală, dusă cu sprijinul celor două Principate Române extra-carpatiche și al sultanilor otomani.

Reforma avea să aibă un succes rapid în Transilvania și mulțumită faptului că a fost primită aproape instantaneu de două dintre cele trei stări sau națiuni politice – sașii și nobilimea maghiară – și chiar de principele Ioan Sigismund, care a trecut de-a lungul vieții sale prin patru confesiuni: catolicism, luteranism,

⁷ Numele de „Pământul Regesc” amintește faptul că acesta fusese dăruit sașilor de regele Ungariei în secolul XIII, din ceea ce era considerat atunci „domeniul regal”, în acord cu *dominum eminentis*.

⁸ Péter Katalin, *Il Rinnovamento cattolico e la Riforma protestante*, în *Storia religiosa dell'Ungheria*, a cura di Adriano Caprioli e Luciano Vaccaro, Milano, 1992, p. 185-199.

⁹ Zenovie Păclișanu, *Istoria Bisericii Române Unite*, partea I, 1697-1751, ediția a II-a, în „Perspective”, an XVII, iulie 1994 - iunie 1995, nr. 65-68, p. 9-46.

calvinism și unitarianism. Sașii, care aveau legături strânse cu Germania și raporturi încordate cu ierarhia catolică, au fost primii în acceptarea Reformei luterane, grație mai ales eforturilor anumitor pastori învățați, precum Johannes Honterus și Valentin Wagner. Centrul luteranismului a devenit curând Sibiu, capitala „Pământului Săsesc”. În paralel cu sașii, nobilimea, în primul rând cea din Părțile Vestice și Banat, a trecut și ea la luteranism, organizându-și propria ierarhie, diferită de aceea a sașilor. În scurt timp însă, calvinismul se va extinde masiv în Transilvania, mai ales printre nobilii luterani și populația de rând maghiară. Centrul calvinismului ajunge orașul Cluj, cea mai importantă citadelă nobiliară din țară. Curând, aproape toată nobilimea principatului (națiunea nobiliară) avea să devină calvină. Un rol important în difuzarea calvinismului și în organizarea bisericii calvine a Transilvaniei l-au avut localnicii germani Gaspar Heltai și Francisc David (ambii aparținând inițial credinței luterane). Cel din urmă, Francisc David, după ce ajunsese chiar capul bisericii calvine, trece la unitarianism (antitrinitarianism), ca și principele țării, și organizează noua biserică unitariană. Ideile unitariene, foarte radicale, în ciuda succesului masiv inițial, rămân ulterior cu mai puțini adepți, mai ales dintre păturile sărace de limbă maghiară din Cluj, Turda / Torda / Thorenburg e Aries / Aranyos. Clujul ajunge centrul mondial al antitrinitarianismului. Între 1542 și 1572, noile confesiuni se organizează mai riguros și sunt recunoscute oficial în cadrul adunărilor Transilvaniei. În 1564, „religia de Cluj” (calvinismul) și aceea mai veche „de Sibiu” (luteranismul) sunt declarate în adunarea țării „religii libere sau recepte”. În 1572, dieta recunoaște în același mod și noua confesiune unitariană, interzicând pentru viitor orice altă „inovație” religioasă. Reforma, în haina sa calvină și unitariană, a pătruns destul de timid și printre secui, care au rămas însă, până la urmă, în mare parte, catolici.

Prin urmare, sistemul politic și religios al Transilvaniei se va baza, din a doua parte a secolului XVI, pe trei națiuni recunoscute (nobilii maghiari, sașii și secuii) și pe patru „religii recepte” (calvină, luterană, unitariană și catolică). Acceptarea noilor confesiuni născute prin Reforma protestantă era, cu siguranță, un rezultat al evoluției ideii de libertate la finele Evului Mediu. Această „acceptare” nu s-a făcut, totuși, fără conflicte și rivalități cu vechea biserică dominantă catolică și chiar între noile confesiuni.

În 1556 au fost închise și expropriate vechile și importantele episcopii catolice de la Alba-Iulia și Oradea, iar clerul catolic a fost supus persecuțiilor. În multe orașe și târguri a fost interzisă orice activitate a preoților catolici. În general însă, trecerea la Reformă în Transilvania, în ciuda unor grave tensiuni¹⁰, s-a făcut fără conflictele armate sângeroase petrecute în alte părți ale Europei. Această procedură, prin care noile confesiuni au primit cu o anumită ușurință dreptul de a se manifesta în chip legal și de a coexista, a fost numită ulterior „sistemul toleranței”, a devenit baza „constituționalismului” transilvan și a fost

¹⁰ Francisc Pall, *Frământări sociale și religioase în orașul Cluj în jurul anului 1570*, în „Anuarul Institutului de Istorie din Cluj”, vol. V, 1962, p. 7-34.

admirat în parte chiar de către contemporani, dar mai ales de către anumiți istorici din perioadele mai recente.

Totuși, la o privire mai atentă, această libertate a celor trei națiuni și patru confesiuni era exclusivistă, era o libertate a privilegiaților, fiindcă lăsa pe dinafară cea mai mare parte a locuitorilor țării, adică pe români (dar și pe evrei, armeni sau pe țigani, cu religiile și confesiunile specifice lor). În esență, în această Transilvanie din zorile epocii moderne s-a întâmplat un fapt interesant și destul de simplu: vechii stăpâni catolici, grupați în trei stări devenite națiuni, au trecut aproape în întregime la confesiunile protestante, pe care tot ei le-au acceptat și oficializat ulterior. Ar fi fost de-a dreptul straniu, nenatural dacă nu s-ar fi întâmplat așa, din moment ce este vorba despre aceleași persoane transformate din catolice în reformate. Aceste persoane au fost la conducerea țării înainte de Reformă și tot ele au rămas la putere și în continuare. De altminteri, în epocă, era imposibil să se fi manifestat o libertate religioasă generală, de tip modern, care a fost înscrisă în constituțiile statelor democratice abia în secolul XX. Tocmai din aceste motive trebuie relevată în chip realist limitele aceluia sistem numit al „toleranței”. Chestiunea cea mai gravă rămânea aceea a românilor – cei mai numeroși locuitori ai țării – și a credinței lor bizantine, fiindcă acești români și confesiunea lor, eliminați ca grup din „sistemul constituțional” al Voievodatului Transilvaniei de destulă vreme, se văd acum excluși și din fundamentul politic-confesional al Principatului. Noile statute ale țării din a doua jumătate a secolului XVI nu au făcut decât să fortifice exclusiunea românilor, tocmai într-un moment în care, teoretic, exista posibilitatea de înnoire chiar și în acest domeniu. Au fost și încercări de atragere a românilor la Reformă, mai ales la calvinism, încă din secolul XVI, destul de insistente, dar fără succese notabile, din varii motive. Unul, dinspre români, era incompatibilitatea ortodoxiei cu raționalizarea de tip protestant a credinței, iar altul, dinspre stări (națiuni), era refuzul privilegiaților de a-i ridica pe români ca grup între comunitățile oficiale (acceptate).

În orice caz, Reforma protestantă a grăbit procesul de trecere de la națiunile-stări ale Transilvaniei la națiunile moderne. Națiunile Transilvaniei își întăresc componenta lor etnică, pe aceea confesională și pe aceea teritorială, bazându-se pe un grupaj de elemente distinctive, unele tipic medievale, altele, dimpotrivă, fiind un prolog al lumii moderne. Ungurii sunt calvini și trăiesc în comitate, secuii sunt în parte catolici și trăiesc pe „Pământul Secuiesc”, sașii sunt luterani și viețuiesc mai toți pe „Pământul Săsesc”, fiind mândri de a face parte din acea comunitate numită *Universitas Saxonum*. Românii, ortodocși și răspândiți peste tot, nu sunt acceptați oficial ca națiune politică, dar sunt tot mai des chemați așa, în sens etnic. De drept, românii din Transilvania nu pot folosi numele de națiune, fiindcă nu au permisiunea de a accede la putere, dar unele scrieri private încep să-i numească, totuși, națiune. Un exemplu sunt operele pomenitului umanist Nicolaus Olahus, care vorbește despre națiunile din Regatul Ungariei fără să facă diferența dintre națiunile acceptate și cele neacceptate. Privitor la confesiunea românilor, același umanist notează că

aceștia „sunt creștini, numai că, urmându-i pe greci în purcederea Sfântului Spirit, se deosebesc de biserica noastră [catolică] și prin anumite aspecte mai puțin importante”¹¹. Olahus, umanist și prelat catolic de origine română, născut în Transilvania, știa foarte bine care erau cele trei națiuni oficiale ale țării sale, formate în baza privilegiilor medievale, dar preferă, ca om al Renașterii, să vorbească despre națiuni ca grupuri etnice moderne. El definește națiunile după origine, limbă și confesiune, nu după privilegiu. Pentru el, românii sunt, prin urmare, o națiune ca celelalte, chiar mai prestigioasă fiindcă provine din romani, atât de apreciați de umaniști. Olahus nu-i numește pe români „schismatici”, cum se obișnuia, ci „creștini”, așa cum erau chemați, de regulă, doar catolicii. Chiar și italianul Giovanandrea Gromo (1518-după 1567), comandantul gărzii principelui Ioan Sigismund, în a sa „Descriere a Transilvaniei”, dedicată lui Cosimo de Medici, marele duce al Toscanei, vorbește despre națiunile Transilvaniei numai în sens etnic. El spune că în țară sunt cinci națiuni: ungurească, săsească, românească, poloneză și țigănească, toate caracterizate după limbă, origine, obiceiuri, credință, fel de viață, teritoriu locuit etc. Secuții sunt incluși de el în națiunea ungară, fiindcă vorbeau aceeași limbă cu ungurii, iar românii sunt prezentați ca moștenitori ai romanilor, cu o limbă asemănătoare latinei și de credință ortodoxă¹².

Totuși, adevărații cunoscători ai situației concrete, adică membrii națiunilor privilegiate transilvane, nu fac astfel de „erori”, ei uzând cuvântul națiune numai cu sensul său etnico-politic. Astfel, sasul Georg Reychersdorffer (înainte de 1500 - după 1550) afirmă că Transilvania era locuită de trei națiuni, sașii, secuții și ungurii. Românii transilvani sunt puși la urmă, fără să fie numiți națiune, dar cu observația că sunt răspândiți peste tot; în schimb, românii din Țara Românească, fiind deținători ai puterii la sud de Carpați, sunt chemați națiune¹³. Un alt umanist (croato-ungar), Antonius Verancius sau Verancsics (1504-1573), scria despre locuitorii de drept ai Transilvaniei și despre români: țara „este locuită de trei națiuni, secuții, ungurii, sașii; i-aș adăuga totuși și pe români, care, deși îi ajung ușor la număr [pe ceilalți], nu au nicio libertate, nicio nobilime, niciun drept al lor, afară de puțini care locuiesc în districtul Hațeg, unde se crede că a fost capitala lui Decebal și care, în vremea domniei lui Iancu de Hunedoara, originar de acolo, au dobândit nobilitatea, fiindcă au luat parte mereu, neobosit, la lupta contra turcilor. Ceilalți [români] sunt cu toții oameni de jos, iobași ai ungurilor și fără un teritoriu al lor, răspândiți peste tot, în toată țara” și ducând „o viață demnă de milă”¹⁴.

¹¹ *Ibidem*, p. 59. Pentru Nicolaus Olahus, cu texte din opera sa, vezi Maria Holban, *Călători străini despre Țările Române*, vol. I, București, 1968, p. 484-500.

¹² Maria Holban și alții, *Călători străini...*, vol. II, p. 333-338. Amintirea polonilor ca națiune distinctă în Transilvania se poate justifica doar în sensul că mama principelui, Isabella, era poloneză și venise în noua patrie cu o suită destul de consistentă din țara sa.

¹³ *Chorographia Transylvaniae, quae Dacia olim appellata...*, Viennae, 1550, f. 5; Maria Holban, *Călători străini...*, I, p. 208-210; D. Prodan, *op. cit.*, p. 104.

¹⁴ Maria Holban și alții, *op. cit.*, II, p. 410-411; Ioan-A. Pop, *Națiunea română medievală...*, p. 126.

Condiția de inferioritate a românilor începe să transpară tot mai mult, de la jumătatea secolului XVI, chiar și în deciziile dietale (cu putere de lege) ale Transilvaniei, decizii luate de cele trei națiuni. Unele exemple de astfel de hotărâri ale adunărilor țării, dintre 1542 și 1555, sunt edificatoare: unгурul (*Hungarus*) acuzat de furt se poate apăra prin jurământul primarului satului (*iudex*) și al unor oameni cinstiți în număr de trei, dar românul (*Valachus*) are nevoie de jurământul cnezului satului¹⁵ și de acelea a patru români și trei „creștini” unguri (1542); românul nu poate reclama la judecată pe ungur ori pe sas, dar unгурul și sasul îl pot denunța pe român (1552); țăranul ungar nu poate să fie acuzat numai cu trei martori, ci cu șapte persoane de încredere și abia apoi poate fi pedepsit, pe când românul poate fi pedepsit prin pronunțarea a trei oameni de încredere (1554); omul țăran și creștin (catolic) poate fi ridicat (închis) prin jurământul (mărturia) a șapte „creștini”, dar românul cu jurământul a trei „creștini” sau șapte români¹⁶. Ca urmare, chiar și dreptatea se împărțea în Transilvania aceluși timp în manieră discriminatorie, după criteriile politice și etno-confesionale, în baza apartenenței sau non-apartenenței la grupurile națiunilor oficiale și ale „religiilor recepte”. După aceste criterii, valoarea unui român înaintea justiției era de peste două ori mai mică decât valoarea unui *regnicolarus* (locuitor de drept, cetățean) sau a unui „creștin”.

Au fost și unele tentative de echilibrare a situației, deoarece românii reprezentau marea masă a populației Transilvaniei și puteau deveni un important factor de instabilitate. O primă încercare, după Reformă a fost promovată de principii din familia Báthory (mai ales de Ștefan și Cristofor Báthory), începând cu anul 1571. Catolici, adepți ai Contrareforme și dornici să dea o lovitură protestanților, ei au recunoscut anumite vechi obiceiuri ale clerului și ale bisericii românilor (aflată în pericol de a fi calvinizată)¹⁷. A doua tentativă importantă s-a făcut de către principele român Mihai Viteazul (pe când luase cu forța puterea în Transilvania, în numele împăratului Rudolf al II-lea), în anii 1599-1601, când a conferit pentru prima oară înalte demnități publice și românilor, când a obligat adunarea Transilvaniei să recunoască anumite drepturi preoților români și satelor românești, când a cerut împăratului habsburg să includă ortodoxia printre „religiile recepte” (alături de catolicism și de luteranism)¹⁸. În fine, a treia încercare de „înălțare” a românilor (și ultima de dinainte de cele promovate sub Habsburgi) a avut loc la sfârșitul domniei principelui calvin Gabriel Bethlen (1613-1629), care cerea opinia patriarhului ecumenic Kiril Lukaris în legătură cu dorința sa de „omogenizare” a țării și de atragere a românilor la calvinism. Între cauzele despre care se credea atunci, în

¹⁵ Cnezii (*kenezii*) erau în secolul XVI un fel de primari (*villici, iudices*) ai satelor românești aservite, dar la origine fuseseră mici feudali români, posesori de pământuri și țărani.

¹⁶ Hurmuzaki-Densușianu, *op. cit.*, II/5, p. 206-207, 227; Ioan Lupaș, *Documente istorice transilvane*, vol. I, Cluj, 1940, p. 395; Ioan-A. Pop, *Națiunea română medievală...*, p. 61-62.

¹⁷ Avram și Susana Andea, *Principatul Transilvaniei sub suzeranitate otomană (1541-1691)*, în vol. *Istoria României. Transilvania*, coord. A. Drăgoescu, vol. I, Cluj-Napoca, 1997, p. 544-646.

¹⁸ Ioan-A. Pop, *Națiunea română medievală...*, p. 30.

1629, că-i vor împiedica pe români să devină calvini erau „legătura de sânge și de simțiri” a acestora cu locuitorii Țării Românești și Moldovei, faptul că principii acestor Țări Române vecine „ar fi putut interveni, dacă nu cu armele, cel puțin cu îndemnuri tainice”¹⁹. Astfel de încercări, unele complet nerealiste, au dat greș, dar au evidențiat cât de gravă era problema discriminării, într-o Transilvanie privită de unii ca model al „toleranței”.

În secolul XVII, Transilvania continuă să fie un principat autonom care plătea un tribut sultanului, condusă de un principe calvin maghiar și de o elită politică formată din cele „trei națiuni și patru religii” rețepse sau acceptate. Odată cu procesul de modernizare, adunarea țării (dieta) a adoptat o serie de legiuiri cu valoare constituțională, care au rămas documente de referință pentru multe decenii, chiar și după ocuparea Transilvaniei de către austrieci (1688). Este vorba despre *Approbatæ Constitutiones* (1653) și *Compilatae Constitutiones* (1669). Acestea reiterează vechile reguli prin care țara era condusă exclusiv de privilegiați, adică de națiunile și de confesiunile acceptate. Grave îngrădiri sunt aplicate șerbilor (țăranilor dependenți) și preoților ortodocși, adică românilor, chiar dacă nu sunt numiți întotdeauna cu atributul lor etnic. Însă în partea I, titlul al VIII-lea, articolul I, ca și în alte locuri din *Approbatæ*, este înscrisă textual excluderea românilor ca bloc etnic și confesional, deopotrivă din viața politică și de la cetățenia țării: „Deși națiunea românilor nu a fost acceptată în patrie nici între stări și nici între religii, iar religia ei nu a se află între religiile rețepse”, cu toate acestea, *propter bonum publicum*, românii pot locui în patrie, cu restricțiile de rigoare²⁰. În diverse locuri din aceste legiuiri, se subliniază că românii, utili bunului public, dar excluși de la cetățenie și de la putere, pot fi „tolerați” în țară „până va dura bunul plac al principilor și cetățenilor” (*usque ad beneplacitum Principum et Regnicolarum*). Este aici un joc subtil între excluderea de drept și acceptarea de fapt, între excluderea de la beneficiile puterii politice și de la drepturile cetățeniei și „tolerarea” în patrie, pentru cultivarea ogoarelor, creșterea animalelor, producerea celor necesare traiului, plata dărilor, obligațiile militare etc. Cu alte cuvinte, românii erau lipsiți, ca grup etno-confesional distinct, prin lege (oficial), de drepturi cetățenești și politice, dar erau răbdați să locuiască în „patrie” până va dura bunăvoința privilegiaților, fiindcă erau utili „binelui public”. În cazul catolicilor, după oficializarea confesiunilor protestante, după prevalența principatului calvin, situația a fost oarecum inversă, cu deosebirile de rigoare: aceștia, catolicii, continuau să fie declarați oficial recunoscuți / acceptați, dar, cu excepția unor lideri, își pierduseră aproape toate libertățile (privilegiile) vechi. De fapt, în practică, în anumite perioade din secolele XVI-XVII, ortodocșii

¹⁹ Idem, *Il patriarca Kiril Lukaris sull'unità etno-confessionale dei Romeni*, în *Etnia e confessione in Transilvania (secoli XVI-XX)*, cura e revisione di testi di Francesco Guida, Roma, 2000, p. 19-28.

²⁰ Liviu Marcu (ed.), *Constituțiile Aprobate ale Transilvaniei (1653)*, Cluj-Napoca, 1997, p. 58.

(români) și catolicii (de limbă maghiară) au suferit deopotrivă de pe urma discriminării, prin îngrădiri grave referitoare la manifestarea cultului, ierarhie, proprietăți bisericești, accesul în orașe etc. Deosebirea principală era aceea că românii / ortodocșii erau excluși de la putere și de la cetățenie prin decizii oficiale cu putere de lege, pe când catolicii erau discriminați temporar *de facto*, ei fiind legalmente „recepți”, adică acceptați. Acest fapt a avut o mare importanță totuși, fiindcă după impunerea dominației austriece (1688-1699), catolicii au fost reasezați și *de facto* în rolul de privilegiați pe care îl aveau *de iure*, pe când românii au rămas în aceeași situație de supuși, din toate punctele de vedere. O încercare de acceptare a lor între grupurile oficial recunoscute s-a făcut, tot sub egida Habsburgilor și contra voinței stărilor, în 1697-1701, prin unirea cu Biserica Romei, dar fără rezultate notabile.

Secolele XVIII și XIX, decisive pentru afirmarea națiunilor moderne în Europa Central-Orientală, au fost martore ale sporirii discriminărilor în paralel cu accentuarea luptei pentru emancipare națională. În locul imperiilor multinaționale s-au impus așa-zisele state naționale, incapabile însă să soluționeze complet gravele probleme ale minorităților, ale grupurilor etno-lingvistice și religioase minoritare. Excluderile, discriminările, omogenizările forțate au continuat și chiar s-au accentuat, deopotrivă în statele federale și în cele unitare, în Apus, dar mai ales în Răsărit, dincolo de Cortina de Fier, sub acoperirea ideologiei comuniste nivelatoare, proletcultiste, internaționaliste sau naționaliste. Astăzi, după prăbușirea dictaturilor comuniste în cea mai mare parte a lumii, există instrumentele juridice cele mai numeroase din întreaga istorie pentru diminuarea proceselor de discriminare și pentru accentuarea acceptării, conviețuirii, toleranței. Depinde de noi toți să impunem folosirea eficientă a tuturor acestor oportunități.

Transilvania a fost în secolele XVI-XVII un exemplu de stat european, din zona de interferență a civilizațiilor latină și bizantină, apuseană și răsăriteană, în care au coexistat etnii, confesiuni, culturi, modele de civilizație diverse. Este perioada în care națiunile politice (stările) se transformă treptat în națiuni moderne, etnice și în care biconfesionalismul locuitorilor (ortodocși și catolici) devine pluriconfesionalism (ortodocși, catolici, luterani, calvini, unitarieni, greco-catolici ș.a.). Aceste transformări au fost deopotrivă pașnice și violente, liniștite și agitate, înnoitoare și retrograde, deschise modernității, dar conservând multe dintre imobilismele medievale. Trei națiuni politice (nobilimea maghiară, sașii și secuii) au devenit în epoca modernă două grupuri naționale distincte, anume maghiarii (între care s-au încadrat și secuii) și germanii. Românii – fără să fi constituit o națiune medievală recunoscută și afirmată – s-au transformat totuși în națiune modernă, conștientă de rolul său, deși discriminată. O religie receptă – cea romano-catolică – se metamorfozează în patru religii acceptate legal – romano-catolică, luterană, calvină, unitariană. Religia românilor – ortodoxă – rămâne nerecunoscută oficial, atât înainte cât și după Reforma protestantă. O încercare de recunoaștere globală – eșuată în mare

parte – se va face târziu, prin unirea cu Biserica Romei și crearea Bisericii Greco-Catolice (circa 1700). În acest peisaj atât de variat s-a oscilat mereu între acceptare și excludere, între integrare pașnică și reacție (revoltă) etno-confesională, între privilegiu și lipsa acestuia, între toleranță și intoleranță. Menționăm că pentru secole întregi a fost chiar normal și moral să fie așa, în sensul că un regat „catolic și apostolic” (cum era Ungaria) avea misiunea / obligația de a-i apăra și privilegia pe catolici și de a-i discrimina pe ceilalți. În acest fel, s-a creat o situație bună pentru cei acceptați și una precară pentru cei respinși, situații care treptat, mai ales în epoca modernă, au generat două tipuri de mentalități: una de orgoliu, de siguranță, de dominare, de stăpân și alta de umilință, de nesiguranță, de supunere, de servitor. Pe măsura formării națiunilor moderne, aceste mentalități au produs atitudini și acțiuni în consecință, dar cu spectaculoase inversiuni, interferențe, combinații. Privilegiații au început să lupte pentru menținerea privilegiilor, iar „răbdații” pentru accesarea deplină la libertate, dominatorii pentru continuarea dominării, supușii pentru egalitate și democrație. Nu de puține ori, sentimentul de superioritate al unora s-a transformat în teamă și nesiguranță, iar supunerea altora în orgoliu și violență. De asemenea, în secolul XX, după Primul Război Mondial, vechii supuși deveniți stăpâni au avut uneori tendința să răzbune secolele de discriminare, folosind în sens invers armele aceleiași discriminări. Este foarte important ca moștenirea de segregare și de excludere din trecut să nu se prelungească în prezent, să nu fie trași la răspundere contemporanii pentru faptele înaintașilor lor, să fie evitate răzbunările actuale pentru suferințe îndurate de alte generații. Există foarte multe premise pentru împlinirea acestui deziderat, cel puțin în arealul civilizației europene.

ROMANIANS AND THE TRANSYLVANIAN NATIONS (*NATIONES*)
IN THE 16th AND 17th CENTURIES:
BETWEEN EXCLUSION AND ACCEPTANCE
(Summary)

In the 16th-17th centuries, Transylvania was the very model of a European state located at the point of contact between the Latin and the Byzantine, the Western and the Eastern civilizations, inhabited by various ethnic, religious, and cultural groups and home to different types of civilization. This was a time when the political nations (Estates) gradually turned into modern ethnic nations, and when the two dominant denominations (Orthodox and Catholic) split into several factions (Orthodox, Catholic, Lutheran, Calvinist, Unitarian, Greek-Catholic, etc.). These changes were both peaceful and violent, quiet and frantic, innovative and retrograde, open to modernity but preserving much of the medieval rigidity. Three political nations (the Hungarian nobility, the Saxons, and the Szeklers) became two distinct national groups in the modern era: Hungarian (which presently also included the Szeklers) and German. The Romanians – who had never been recognized as one of the medieval nations – did nevertheless turn into a modern nation, aware of its role despite of the discriminatory

measures taken against it. An official religion – the Roman-Catholic faith – turned into four legally accepted denominations – Roman-Catholic, Lutheran, Calvinist, and Unitarian. The religion of the Romanians – Orthodox – failed to gain official recognition, both before and after the Protestant Reform. An attempt at global recognition – albeit partially abortive – did occur later, through the union with the Roman Church and the establishment of the Greek-Catholic Church (around the year 1700). Relations within this diverse human landscape always ranged between acceptance and exclusion, between peaceful integration and ethno-confessional reactions (revolts), between privileges and the absence thereof, between tolerance and intolerance. It must be said that, for centuries on end, this was but a natural state of affairs, in the sense that a “Catholic and apostolic” kingdom like Hungary had the mission and even the obligation to defend and privilege the Catholics and to take discriminatory measures against the others. The outcome was a favorable situation for the officially recognized groups and a dire one for those who failed to be recognized. It was especially in the modern era that the aforementioned situations generated two types of mentality: the pride and confidence of a domineering masters, on the one hand, and the humility, the uncertainty, and the submissiveness of the servants, on the other. As the modern nations gradually emerged, these mentalities generated the expected attitudes and actions, even if at times there were spectacular inversions, interferences, and combinations. The privileged groups fought to maintain their privileges, the “tolerated” groups struggled to achieve complete freedom, the masters sought to maintain their grip while their subjects militated for freedom and democracy. On many occasions the traditional sense of superiority turned into fear and anxiety, while the previous submissiveness of the other group became pride and violence. Also, in the 20th century, after the First World War, the former subjects who had presently become the masters sometimes tended to exact their revenge for centuries of discrimination, by resorting to the same instruments of discrimination. It is crucial that the segregation and the exclusion of the past does not continue in the present, that people are not held accountable for the actions of their forefathers, and that revenge is not sought for the suffering of older generations. The context for a fortunate outcome in this respect does indeed exist, at least in the area of the European civilization.